

5. Conclusie

Het lijkt mij verstandig dat nog eens goed naar het voorstel van VVD en PvdA wordt gekeken. Aan de orde moet komen: wat is de invloed van het conflict op de geschillen, hoe wordt het inkomen vastgesteld, hoe ga ik om met het samengestelde gezin, hoe ga ik om met schulden, hoe ga ik om met de fiscaliteit van de scheiding? Het is belangrijk dat er in een breed perspectief wordt gekeken naar scheiden. Van belang is dat de huidige professionals in de scheidingspraktijk worden geraadpleegd en dat zij hun visie kunnen geven op hoe economisch en liefdevol te scheiden. Een internettool is niet het begin van een verantwoorde

scheiding, vooral niet wanneer de kennis tussen de partners niet gelijk is. De scheiding is de verantwoordelijkheid van de mensen zelf, maar wanneer zij er niet uitkomen, is er een taak weggelegd voor de deskundige en niet voor een rekenprogramma dat allerlei moeilijke vragen oproept en bovendien een schijnrechtvaardigheid en -zekerheid scheidt. Want wat men er 'ingooit' aan cijfers, bepaalt wat er uit komt en dat hoeft bepaald niet de juiste uitkomst te zijn!

Mr. A.N. Labohm

Senior raadsheer Hof Den Haag. Dit artikel is op persoonlijke titel geschreven.

50 De coöperatie of de (flex-)bv als samenwerkingsvorm voor beroepsbeoefenaren?

De coöperatie lijkt zich, naast de aloude maatschap en de (recenter ontdekte) nv een plaats te hebben verworven als rechtsvorm voor de gezamenlijke praktijkuitoefening door beroepsbeoefenaren als advocaten, notarissen, belastingadviseurs en accountants.¹ Ook komt het voor dat een coöperatie optreedt als aandeelhouder in de nv (of mogelijk bv) waarin de beroepsbeoefenaren hun activiteiten ontplooiën. De beroepsbeoefenaren (of hun eigen praktijk-bv's) zijn dan de leden van een coöperatie, die fungeert als (tussen)holding voor de samenwerking door middel van een nv (of bv). In de praktijk kiezen kantoren die de maatschap achter zich laten in het algemeen voor de rechtsvorm van de nv en niet voor de bv. Deze keuze lijkt in het bijzonder te worden ingegeven door de, in hun ogen, serieuzere uitstraling van de nv.²

In de laatste decennia van de vorige eeuw werd vaak gekozen voor een maatschap met praktijk-bv's als vennoten (al dan niet voorzien van een holding-bv). Deze structuur had een deels fiscale achtergrond, nu het in een praktijkvennootschap mogelijk werd om een oudedagsreserve op te bouwen ten laste van de fiscale winst.³ Daarnaast was (en is) van belang de

beperking van (persoonlijke) aansprakelijkheid van de beroepsbeoefenaar.⁴ Naar aanleiding van de beslissing van het kantoor De Brauw Blackstone Westbroek om zijn praktijk uit te oefenen in een naamloze vennootschap heeft Arisz gewezen op de mogelijkheden om de aansprakelijkheid te beperken door de praktijkuitoefening in een nv in combinatie met het hanteren van specifieke algemene voorwaarden.⁵ Hoewel aan de nv-vorm zeker ook nadelen zijn verbonden, kiezen grote(re) kantoren die de maatschap verlaten, op grote

1 De reden om te kiezen voor een maatschap – en niet voor bijvoorbeeld een vennootschap onder firma (v.o.f.) – is gelegen in het feit dat de maatschap traditioneel werd gezien als de geëigende vorm voor de uitoefening van een vrij beroep en de v.o.f. voor een bedrijf (zie ook art. 16 WvK en HR 22 november 1989, NJ 1990, 674, waarbij de Hoge Raad aanvaardde dat het bij beroepsuitoefening pleegt te gaan om bij uitstek persoonsgebonden werkzaamheden).

2 De invoering van de flex-bv zal dit gevoel, naar verwachting, verder versterken.

3 Themanummer "Rechtsvorm en aansprakelijkheid in het vrije

beroep", *De Naamloze Vennootschap*, januari/februari 1995, p. 1.

4 Onder anderen B.C.M. Waaijer en F. van der Woude, "Marktwerking en oorzaken van een explosieve groei van claims", *WPNR* 2004, p. 591-598 wijzen op de toename van het aantal schadeclaims jegens notarissen.

5 F.H.A. Arisz, "Van procureur tot procuratiehouder", *TVVS* 1998, p. 285-289.

schaal voor de nv,⁶ terwijl klein(ere) kantoren de voorkeur lijken te geven aan de bv.

Inmiddels is de coöperatie door het vrije beroep ontdekt, niet alleen als rechtsvorm waarin bijvoorbeeld een aantal advocaten samen de praktijk uitoefent, maar ook in de traditionele vorm: een vereniging van (middelgrote) kantoren die ieder zelfstandig de praktijk uitoefenen, maar hun krachten op onder meer het gebied van marketing of als intermediair ten opzichte van derden (bijv. huisartsen jegens zorgverzekeraars) bundelen.⁷

In deze bijdrage vergelijken wij de coöperatie en de bv als samenwerkingsvormen voor beroepsbeoefenaren.

1. Fiscaliteit en flexibiliteit als motieven voor keuze

De coöperatie is een als zodanig opgerichte vereniging die zich blijkens haar statuten ten doel stelt in bepaalde stoffelijke (lees: economische) behoeften van haar leden te voorzien krachtens overeenkomsten, anders dan van verzekeringen, met hen gesloten in het bedrijf dat zij te dien einde en te hunnen behoeve uitoefent of doet uitoefenen (art. 2:53, lid 1 jo. 2:54, lid 1 BW). Op de coöperatie is titel 2.2 BW inzake de vereniging van toepassing – met uitzondering van art. 2:26, lid 3 en art. 2:44, lid 2 BW – voor zover daarvan in titel 2.3 BW niet wordt afgeweken (art. 2:53a BW). Belangrijke elementen waarin de coöperatie zich onderscheidt van de vereniging zijn onder andere de mogelijkheid tot winstuitkering aan leden, de mogelijke aansprakelijkheid van leden (art. 2:55 BW), de publicatie van de jaarrekening (art. 2:58 BW), de verplichte overeenkomsten met leden (art. 2:53, lid 1 jo. 2:59 BW) en het begin en het einde van het lidmaatschap (art. 2:60 en art. 2:61 BW).

Uit de definitie van de coöperatie blijkt ook een belangrijk verschil met de bv: de coöperatie heeft – in ieder geval in beginsel – (bij oprichting) verscheidene leden, terwijl een bv (ook) kan worden opgericht en blijven bestaan met één aandeelhouder.⁸ Omdat dit stuk juist gaat over de coöperatie als samenwerkingsverband, zullen wij aan dit verschil geen aandacht besteden. Evenmin zullen wij ingaan op de (al dan niet) bestaanbaarheid van een vereniging – en een

coöperatie als gekwalificeerde vorm daarvan – met één lid.⁹

Twee voor beroepsbeoefenaren belangrijke voordelen van de coöperatie ten opzichte van de nv of bv zijn:

1. de fiscale deelnemingsvrijstelling, die niet van toepassing is bij een nv of bv met meer dan twintig aandeelhouders (op de overige aantrekkelijke fiscale eigenschappen van de coöperatie gaan wij hier niet in); en
2. de civielrechtelijke vrijheid van inrichting.

Wat betreft het eerste: op grond van art. 13 Wet op de vennootschapsbelasting 1969 (hierna: Wet VPB 1969) hoeft een vennootschap die van een andere vennootschap dividend ontvangt of een ander voordeel uit een deelneming (zoals een verkoopresultaat) geniet, deze uitkering niet tot de belastbare winst te rekenen. Hierdoor wordt binnen een concern maar één keer (bij de nv/bv die de uitkering aan de aandeelhouder doet) vennootschapsbelasting over de winst geheven. Deze deelnemingsvrijstelling geldt alleen voor aandeelhouders die een belang van 5% of meer in een vennootschap bezitten.

In een situatie waar beroepsbeoefenaren, direct of door middel van persoonlijke holding-bv's, deelnemen in het geplaatst kapitaal van de nv (of bv) die de praktijk uitoefent, kan van de deelnemingsvrijstelling dus alleen gebruik worden gemaakt als er niet meer dan twintig van deze aandeelhouders zijn. Deze voorwaarde geldt niet bij de coöperatie. Voor de toepassing van de deelnemingsvrijstelling op een coöperatie wordt alleen de eis van lidmaatschap gesteld, zonder dat wordt gekeken naar de omvang van het lidmaatschapsrecht (zie art. 13, lid 2, sub c Wet VPB 1969). Bij een samenwerkingsverband van beroepsbeoefenaren met de rechtsvorm van een coöperatie kan dus met een onbepaald aantal leden gebruik worden gemaakt van de deelnemingsvrijstelling.¹⁰

Wat de vrijheid van inrichting betreft: de wettelijke regeling van de coöperatie (titel 2.3 BW) is aanzienlijk beknopter dan die van de bv (titel 2.5 BW) en op een groot aantal plaatsen minder dwingendrechtelijk van

6 Zie over deze nadelen A.L. Mohr, "De rechtsvorm van het vrije beroep", *De NV* 1995, p. 2-13.

7 In art. 1, sub d van de Verordening op de Praktijkuitoefening in Dienstbetrekking van de NOVA wordt onder de praktijkrechtspersoon uitdrukkelijk genoemd "de praktijkcoöperatie die uitsluitend de rechtspraktijk doet uitoefenen door advocaten of beoefenaren van een toegelaten vrij beroep".

8 Tot 1987 gold nog de eis dat een nv of bv bij meerzijdige rechtshandeling moest worden opgericht, als overblijfsel van haar oorsprong als overeenkomst tot samenwerking.

9 Zie onder meer P.J. Dortmond, "De zuivere holding-coöperatie, een coöperatie?", in: *Handboek Coöperatie*, Dordrecht: Convoy Uitgevers 2010, p. 508-516 en F.C. Kolle, *De vereniging in de praktijk*, Deventer: Kluwer 2007 p. 127 e.v.

10 Zie R.P. van den Dool, E.J.W. Heithuis en G.W.J.M. Kampschoer, *Compendium vennootschapsbelasting*, Deventer: Kluwer 2011, p. 168. Zij noemen dit vreemd en vragen zich af of het de bedoeling moet zijn dat om deze reden een kapitaalvennootschap wordt omgezet in een coöperatie. Zie omtrent de belastingheffing van coöperaties: J.T.L. Nillesen, *Fiscale aspecten van de coöperatie*, Deventer: Kluwer 2009.

aard.¹¹ Zo gelden voor de coöperatie geen Europese richtlijnen en zijn er geen regels van kapitaalbescherming. Mohr noemde al in 1995 de coöperatie de meest aangewezen (zelfs ideale) rechtsvorm voor (grote) kantoren; dit was met name ingegeven door het feit dat de coöperatie, meer dan de strak gereuleerde nv, kon worden ingericht op dezelfde wijze als de (tot dan toe) gebruikelijke maatschap.¹²

Met de invoering van het Wetsvoorstel vereenvoudiging en flexibilisering bv-recht (hierna: 'wetsvoorstel' of 'flexwet') ontstaan voor de bv meer mogelijkheden tot variatie in de inrichting.¹³ De memorie van toelichting noemt als uitgangspunten van het wetsvoorstel dan ook onder andere: minder dwingend en meer regelend recht en meer vrijheid voor aandeelhouders om de onderneming naar eigen inzicht en wensen vorm te geven.¹⁴

Hierna bespreken wij een aantal overeenkomsten en verschillen tussen de coöperatie en de bv, waarbij wij ons baseren op de flex-bv, dat wil zeggen de bv nadat wetsvoorstel 31 058 tot wet is verheven.¹⁵

Omdat na invoering van het wetsvoorstel de bv op een aanzienlijk aantal punten zal afwijken van de nv, gelden deze opmerkingen niet voor de nv.¹⁶ In het oog moet worden gehouden dat de coöperatie een gekwalificeerde vereniging is, een wezenlijk andere rechtsvorm dan de kapitaalvennootschap. Juist die verschillen in materiële kenmerken kunnen reden kunnen zijn om voor de coöperatie te kiezen als samenwerkingsvorm voor vrije beroepsbeoefenaren.

2. Overeenkomsten en verschillen tussen de coöperatie en (flex-)bv

2.1. Doel

Beide rechtsvormen zijn commerciële rechtspersonen met als doel het maken van winst ten behoeve van haar leden/aandeelhouders. Hierin wijkt de coöperatie af van de 'gewone' vereniging, waarvoor art. 2:26, lid 3

BW bepaalt dat deze geen winst onder haar leden mag verdelen.¹⁷ Art. 2:53, lid 1 BW beperkt immers de commerciële activiteiten van de coöperatie in die zin, dat deze dienen te bestaan uit het voorzien in bepaalde stoffelijke ('economische') behoeften van haar leden krachtens overeenkomsten met hen gesloten in het bedrijf dat zij te dien einde en te hunnen behoeve uitoefent of doet uitoefenen.¹⁸ Anders gezegd: de coöperatie existeert op basis van haar wettelijke omschrijving 'voor en door haar leden'.

Dat een bv een commerciële rechtspersoon is die zich ten doel stelt het maken van winst ter verdeling onder haar aandeelhouders, is zo vanzelfsprekend dat dit niet in de wet wordt genoemd. Aan de wijze waarop de bv dit doel nastreeft, stelt Boek 2 BW geen beperkingen, uiteraard binnen de grenzen van de wet en de openbare orde (zie art. 2:20 BW en art. 3:40 BW). Dat laatste geldt (natuurlijk) ook voor de coöperatie.

2.2. Notariële akte van oprichting

Voor het ontstaan van alle (Nederlandse) privaatrechtelijke rechtspersonen (behalve de informele vereniging) eist art. 2:4 BW een notariële oprichtingsakte. Voor de bv wordt dit nader uitgewerkt in art. 2:175, lid 2 BW, voor de coöperatie in art. 2:53, lid 1, eerste zin BW. De in dit laatste artikel gestelde eis van een meezijdige oprichtingsrechtshandeling is een logisch gevolg van het feit dat de coöperatie een species is van het genus vereniging.

2.3. Kapitaal

De bv is een kapitaalvennootschap met een in aandelen verdeeld kapitaal. Met de invoering van de flex-wet verdwijnt het vereiste van een minimumkapitaal, dat thans nog € 18.000 bedraagt.¹⁹

Een bv kan dan worden opgericht met een zeer gering kapitaal. De memorie van toelichting noemt in dit verband een, inmiddels veel geciteerd, oprichtingskapitaal bestaande uit één aandeel met een nominale waarde van € 0,01.²⁰ Een coöperatie heeft geen in aandelen verdeeld kapitaal, maar statutair kunnen wel (verplichte) stortingen op de ledenrekening zijn voorgeschreven. Voor coöperaties geldt wettelijk geen minimum kapitaalvereiste.²¹

11 Zie onder meer M. van Olfen, "Hybride rechtsvormen en alternatieven", in: J.M.M. Maeijer e.a., *Flexibele rechtsvormen*, Deventer: Kluwer 2008, p. 105-137.

12 A.L. Mohr, "De rechtsvorm van het vrije beroep", *De Naamlooze Vennootschap*, 1995, p. 2-13.

13 *Kamerstukken II 2006-2007*, 31 058, nr. 2, Wijziging van Boek 2 van het Burgerlijk Wetboek in verband met de aanpassing van de regeling voor besloten vennootschappen met beperkte aansprakelijkheid (Wet vereenvoudiging en flexibilisering bv-recht).

14 *Kamerstukken II 2006-2007*, 31 058, nr. 3, p. 3.

15 De artikelen van Boek 2 BW zoals die zullen luiden na inwerking-treding van wetsvoorstel 31 058 zullen hierna als 'nieuw' worden aangegeven.

16 Overigens hangen de nv ook wijzigingen boven het hoofd, onder meer door naar verwachting inwerking-treding op 1 januari 2012 van de Wet van 6 juni 2011, tot wijziging van Boek 2 van het Burgerlijk Wetboek in verband met de aanpassing van regels over bestuur en toezicht in naamloze en besloten vennootschappen (*Stb.* 2011, 275).

17 Dit verbod staat er niet aan in de weg dat de vereniging winst maakt of zich als commerciële/ondernemende vereniging het maken van winst ten doel stelt.

18 Zie o.a. Asser/Van der Grinten/Maeijer 2-II 1997, nr. 393.

19 Besluit van 22 juli 2000, *Stb.* 2000, 322 houdende vaststelling in euro van het in art. 178, lid 2 van Boek 2 van het Burgerlijk Wetboek bedoelde bedrag van het minimumkapitaal van de besloten vennootschap met beperkte aansprakelijkheid. Hiertoe wordt art. 2:278 BW gewijzigd.

20 *Kamerstukken II 2006-2007*, 31 058, nr. 3, p. 26.

21 Dit is anders voor de *Societas Cooperativa Europea* (SCE), een

In de boeken van de coöperatie kan ten behoeve van ieder lid onder de naam 'ledenrekening' een afzonderlijke rekening worden aangehouden. Op die rekening wordt dan een 'kapitaalstorting' of terugbetaling en/of een overschot of tekort, dat voortvloeit uit de gevoerde exploitatie, bij- of afgeboekt.

2.4. *Kapitaalbescherming*

Het door een lid van een coöperatie verschuldigde inleggeld – indien bepaald – is minder belangrijk dan het door een aandeelhouder op zijn aandelen te storten bedrag. Het is daarnaast ook mogelijk om een coöperatie te financieren door middel van risicodragend kapitaal in de vorm van participatiebewijzen, uit te geven aan niet-leden, die dus ook geen zeggenschap hebben.²² Als de statuten de mogelijkheid openen van een vergadering van participatiebewijshouders, kan op grond van art. 2:38, lid 3 BW aan de participatiebewijzen – anders dan bij de bv – wel stemrecht worden verbonden.

Voor de bv geldt een stelsel van kapitaalbeschermingsregels, bij en na de oprichting.

Met de invoering van de flex-bv zal een aantal regels van kapitaalbescherming verdwijnen.

Het gestort en opgevraagd deel van het kapitaal vormen bij de flex-bv het minimumvermogen van de vennootschap. Daar komen bij de reserves die de vennootschap moet aanhouden, de verplichte reserves. Dit kunnen zijn:

- wettelijke reserves (reserves die een vennootschap volgens de wet op zijn balans moet opnemen), bijvoorbeeld de herwaarderingsreserve van art. 2:390 BW, en
- statutaire reserves (reserves waarvan de statuten bepalen dat de vennootschap ze moet aanhouden), zoals een jaarlijkse toevoeging aan de reserves van een bepaald percentage van de winst. Deze wettelijke en statutaire reserves worden tezamen de gebonden reserves genoemd.

rechtspersoon met een door de leden ingebracht, in aandelen verdeeld, kapitaal van ten minste € 30.000, die ten doel heeft het voorzien in de behoeften van haar leden en het ontwikkelen van hun economische en sociale activiteiten door met de leden overeenkomsten te sluiten betreffende de levering van goederen, het verrichten van diensten of het uitvoeren van werken in het kader van haar activiteiten en waarvan de oprichters wonen in, of vallen onder, het recht van verschillende lidstaten van de EU; Zie o.a. R.C.J. Galle, "De Societas Coöperativa Europea (SCE)", *TVOB* 2006-1, p. 13-20.

²² Zie ook G.J.H. van der Sagen, "Financiering van de coöperatie en haar juridische structuur (deel II). Mogelijkheden tot het aantrekken van risicodragend kapitaal van niet-leden", *Agrarisch recht* 2001, 10, p. 602-613; *Agrarisch recht* 2001, 11, p. 680-689 en van dezelfde auteur, "De evolutie van de coöperatie en haar financiering", *Tijdschrift voor Ondernemingsbestuur*, 2007, 151-162.

Uitkeringen door de flex-bv aan aandeelhouders zijn niet toegestaan voor zover het eigen vermogen daardoor zakt onder het bedrag van het (gestort en opgevraagd) kapitaal vermeerderd met deze gebonden reserves. Als het ernaar uitziet dat de vennootschap daarmee in de problemen gaat komen, mag ze geen uitkeringen doen aan de aandeelhouders (art. 2:216 Flexwet) of eigen aandelen inkopen (art. 2:207 Flexwet). Mocht de bv na een rechtshandeling waarop deze uitkeringstest van toepassing is, niet kunnen voortgaan met het voldoen aan haar opeisbare schulden en de bestuurders wisten dit of behoorden dit te weten, dan zijn zij jegens de vennootschap hoofdelijk aansprakelijk tot het bedrag van de betaling. Gaat de bv binnen één jaar failliet, dan is de aandeelhouder aan wie de betaling werd gedaan, gehouden tot terugbetaling van het ontvangen bedrag, tenzij hij wist noch behoorde te weten dat de bv door de betaling in de problemen zou komen.

Dergelijke regels van kapitaalbescherming gelden niet voor de coöperatie. Het kan een voordeel zijn voor de coöperatie dat ongelimiteerd uitkeringen kunnen worden gedaan. Wel zal uiteindelijk ook hier een grens liggen, als de uitkering een onrechtmatige daad jegens derden oplevert, bijvoorbeeld als de coöperatie na uitkering aan de leden niet meer aan haar verplichtingen jegens derden kan voldoen.²³ Naar analogie van het Nimox-arrest en het arrest Reinders/Didam is denkbaar dat het stemmen voor een besluit tot uitkering dan wel het besluit zelf onrechtmatig kan zijn jegens een derde, zoals een crediteur van de coöperatie, c.q. dat sprake kan zijn van onbehoorlijke taakvervulling.²⁴

2.5. *Statutaire rechten en verplichtingen van leden/aandeelhouders*

Voor de bv bepaalt art. 2:192 Flexwet dat de statuten verplichtingen van verbintenisrechtelijke aard jegens de vennootschap of derden of tussen aandeelhouders, aan het aandeelhouderschap kunnen verbinden (zgn. 'extra-verplichtingen'). In dit verband kan het gaan om verplichtingen tot het verrichten van diensten of verplichtingen tot storting op aandelen boven het nominale bedrag. Zo ligt het voor de hand dat, indien er tussen de aandeelhouders een overeenkomst is gesloten, als kwaliteitseis aan het aandeelhouderschap wordt gesteld, dat men partij is bij deze aandeelhoudersovereenkomst. Indien een aandeelhouder niet (meer) voldoet aan deze kwaliteitseis, ontstaat een aanbiederingsverplichting.

²³ R.C.J. Galle, "Persoonlijke aansprakelijkheid voor onbehoorlijk bestuur", in: *Handboek Coöperatie*, Dordrecht: Convoÿ Uitgevers 2010, p. 508-516 en F.C. Kolle, *De vereniging in de praktijk*, Deventer: Kluwer 2007, p. 121 e.v.

²⁴ Zie HR 8 november 1991, *NJ* 1992, 174 en HR 6 februari 2004, *JOR* 2004/67.

De laatste zin van art. 192, lid 1 Flexwet bepaalt dat de extra-verbintenissen niet tegen de wil van de aandeelhouder aan hem kunnen worden opgelegd. Als ze eenmaal aan een aandeel zijn verbonden, gaan ze bij overdracht van het aandeel ook over op de nieuwe aandeelhouder.²⁵

Bij of krachtens de statuten kunnen aan het lidmaatschap van de coöperatie verplichtingen worden verbonden (art. 2:27, lid 4, sub c BW jo. art. 2:34a BW), zoals financieringsverplichtingen.²⁶ Hierbij gaat het alleen om verplichtingen jegens de coöperatie, niet jegens de andere leden of derden. De flex-bv biedt hier derhalve meer mogelijkheden. Een lid kan zijn lidmaatschap met onmiddellijke ingang opzeggen binnen een maand nadat een besluit, waarbij zijn rechten zijn beperkt of zijn verplichtingen zijn verzwaaard, hem is bekend geworden of medegedeeld. Het besluit is dan niet op hem van toepassing. Deze bevoegdheid tot opzegging kan de leden bij de statuten worden ontzegd (i) voor het geval van wijziging van de daar nauwkeurig omschreven rechten en verplichtingen en (ii) in het algemeen voor het geval van wijziging van geldelijke rechten en verplichtingen (art. 2:36, lid 3 BW).

Net als voor de bv geldt voor de coöperatie dat door het opnemen in de statuten verplichtingen ook gelden voor later toetredende leden.

Statutaire verplichtingen kunnen worden gewijzigd op dezelfde wijze als iedere andere statutaire bepaling. Voor de bv gelden geen wettelijke eisen aan een besluit tot statutenwijziging (art. 2:230 jo. art. 2:231 BW), maar de statuten kunnen een versterkte meerderheid of quorum eisen. Voor de coöperatie geldt het omgekeerde: tenzij de statuten anders bepalen, heeft een besluit tot statutenwijziging ten minste twee derden van de uitgebrachte stemmen (art. 2:43, lid 1 BW).

Het niet-naleven van statutaire verplichtingen kan in de statuten van een bv worden onderworpen aan (rechtspersonenrechtelijke) sancties, zoals het ontzeggen van het recht op deelname aan de algemene vergadering (art. 2:192, lid 4 jo. art. 2:227, lid 3 Flexwet) of opschorting van het stemrecht (art. 2:228, lid 1 Flexwet). Art. 2:35, lid 3 BW geeft het bestuur van de coöperatie de mogelijkheid om een lid dat (onder meer) in strijd handelt met de statuten, uit het lidmaatschap te ontzetten. Door het ontzettingsbesluit wordt het lid van rechtswege geschorst. Daarnaast

25 Chr.M. Stokkermans, "Extra-verplichtingen en statutaire overdrachtsbeperkingen", *WPNR* 6741 (2008), p. 111-120. De extra-verbintenissen worden gekoppeld aan het aandeelhouder-schap, dus niet aan de persoon.

26 Zie G.J.C. Rensen, *Extra-verplichtingen van leden en aandeelhouders*, Deventer: Kluwer 2005, p. 149 e.v.

kunnen de statuten, op overeenkomstige wijze als bij de bv, bepalingen bevatten omtrent schorsing van leden. Verschillend wordt gedacht over de strekking van de schorsing: wij menen dat een geschorst lid – tijdelijk – al zijn aan het lidmaatschap verbonden rechten verliest, Rensen is van mening dat als de statuten dat niet bepalen, slechts het wettelijke uitgangspunt geldt dat bij schorsing een lid alleen zijn vergader- en stemrechten niet kan uitoefenen.²⁷

2.6. Overeenkomsten met leden/aandeelhouders

Uit art. 2:53 BW blijkt dat tussen de leden en de coöperatie altijd twee relaties bestaan: een lidmaatschapsverhouding (van rechtspersoonrechtelijke aard) en een contractuele verhouding. De overeenkomsten tussen de coöperatie en de leden kunnen bij meerderheidsbesluit worden vastgesteld en gewijzigd, tenzij anders is bepaald (art. 2:59 BW). Contractuele relaties tussen de bv en de aandeelhouders zijn mogelijk, maar zijn wettelijk niet noodzakelijk.²⁸

Op grond van art. 2:53, lid 3 BW kunnen de statuten van de coöperatie mogelijk maken dat zij dezelfde overeenkomsten als zij met haar leden sluit, ook met anderen aangaat; lid 4 van het artikel verbiedt de coöperatie dat in zodanige mate te doen dat de overeenkomsten met de leden slechts van ondergeschikte betekenis zijn. Slagter ziet in dit artikel het voornaamste bezwaar tegen de coöperatie als rechtsvorm voor bijvoorbeeld advocatenkantoren; immers, aldus Slagter, de advocaten zullen vrijwel uitsluitend opdrachten voor derden uitvoeren en niet voor de eigen kantoorgenoten. Hij wijst erop dat indien men zich niets van het artikellid aantrekt, de mogelijkheid bestaat dat de rechtbank de rechtspersoon op verzoek van een belanghebbende of het Openbaar Ministerie ontbindt (art. 2:21, lid 1, sub c jo. lid 4 BW).²⁹ Als de praktijkuitoefening plaatsvindt binnen de coöperatie, kan dit niet worden gezien als het door de coöperatie met derden sluiten van vergelijkbare overeenkomsten als met de leden. De overeenkomsten met de leden betreffen de vorm van de praktijkuitoefening, die met derden zijn overeenkomsten van opdracht. Het bezwaar van Slagter is natuurlijk al helemaal niet aan de orde als de coöperatie alleen fungeert als houdster van de aandelen in een praktijk-nv (of -bv) en de nv (of bv) fungeert als opdrachtnemer van de cliënten.

27 G.J.C. Rensen, *Extra-verplichtingen van leden en aandeelhouders*, Deventer: Kluwer 2005, p. 284. Zie ook J.J.A. Hamers, C.A. Schwarz en D.F.M.M. Zaman, *Almanak voor de Stichting en de Vereniging*, Zutphen: Paris 2003, p. 156.

28 Zie over de verhouding tussen lidmaatschap en contract o.a. P.L. Dijk en T.J. van der Ploeg, *Van vereniging en stichting, coöperatie en onderlinge waarborgmaatschappij*, Deventer: Kluwer 2007, p. 138-140.

29 W.J. Slagter, "Beperking van beroepsaansprakelijkheid", *TVVS* 1995, p. 173-178.

Volgens Dortmund laat de wet zonder meer toe dat de overeenkomsten met zowel de leden als derden door een dochtermaatschappij van de coöperatie worden gesloten.³⁰ Ook Van der Sangen wijst erop dat de woorden 'doen uitoefenen' in art. 2:53 BW de mogelijkheid openen dat het eigenlijke bedrijf van de coöperatie door een dochter wordt uitgeoefend.³¹

Waar bij de coöperatie betrokkenheid van de leden uit de aard van de rechtsvorm volgt, kan die bij de bv niet alleen worden gecreëerd door het sluiten van overeenkomsten tussen de vennootschap en haar aandeelhouders, maar ook door het sluiten van aandeelhoudersovereenkomsten, waarin de aandeelhouders, in aanvulling op de statuten, hun onderlinge verhouding met betrekking tot de vennootschap regelen. Zoals gezegd, kunnen bij een coöperatie geen statutaire verplichtingen worden opgelegd tussen de leden, maar het is uiteraard wel denkbaar dat leden dit vrijwillig overeenkomen.

2.7. Beslag, pandrecht

Net als op een aandeel in een bv kan op een lidmaatschapsrecht in een coöperatie beslag worden gelegd (art. 474c Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering (hierna: Rv) respectievelijk art. 474aa Rv), wat dat laatste betreft voor zover het voor vervreemding vatbaar is (art. 474aa, lid 2 Rv). De statuten van een coöperatie kunnen bepalen dat het lidmaatschap, dat immers een vermogenswaarde, gekoppeld aan een eventuele kapitaal- en/of ledenrekening, vertegenwoordigt, overdraagbaar is.³² Indien de statuten van een bv een pandrecht niet uitsluiten, kan een aandeelhouder een pandrecht vestigen op zijn aandelen. Naar onze mening kan ook een lid van een coöperatie zijn lidmaatschap verpanden, mits:

1. het lidmaatschap blijkens de statuten voor overdracht vatbaar is;
2. de vestiging van het pandrecht niet is uitgesloten; en
3. het lidmaatschap als een op geld waardeerbaar vermogensrecht kan worden gekwalificeerd.

2.8. Financiële verplichtingen, aansprakelijkheid

De belangrijkste financiële verplichting van een aandeelhouder van een bv is die tot volstorting van zijn aandeel: voor schulden van de vennootschap is hij in beginsel niet aansprakelijk.

De leden van een coöperatie zijn boven hun deelname aansprakelijk voor de schulden van de coöperatie, naar gelang van de statutaire regeling van aansprakelijkheid.

Zij die bij ontbinding van de coöperatie leden waren of minder dan een jaar tevoren hebben opgehouden leden te zijn, zijn tegenover de coöperatie voor een tekort aansprakelijk. In geval van faillissement van de coöperatie wordt de termijn van de dag van het faillissement gerekend. Tenzij de statuten een andere maatstaf geven, zijn alle leden voor gelijke delen aansprakelijk (art. 2:55, lid 2 BW). Dit is het regime van wettelijke aansprakelijkheid (WA). Een coöperatie kan in haar statuten iedere verplichting van haar leden of oud-leden om in een tekort bij te dragen (i) uitsluiten (uitsluiting van aansprakelijkheid: UA) of (ii) tot een maximum beperken (beperkte aansprakelijkheid: BA). Bij uitsluiting van aansprakelijkheid is het risico van de leden beperkt tot het entreegeld. In geval van beperking van de aansprakelijkheid moet de coöperatie aan het slot van haar naam de letters UA of BA opnemen, willen de leden op de beperking een beroep kunnen doen (art. 2:56, lid 2 BW). In de praktijk zullen coöperaties van beroepsbeoefenaars iedere aansprakelijkheid uitsluiten, zodat *de facto* geen verschil bestaat met de aandeelhouders van een bv. Op een coöperatie die in haar statuten niet iedere verplichting van haar leden of oud-leden om in een tekort bij te dragen heeft uitgesloten, legt art. 2:61 BW een aantal verplichtingen die ten doel hebben de identiteit van leden en oud-leden vast te stellen. Reden hiervoor is dat zij die bij de ontbinding van de coöperatie leden waren of minder dan een jaar tevoren hebben opgehouden leden te zijn, jegens de coöperatie gehouden kunnen zijn bij te dragen in een eventueel tekort (art. 2:55 BW en art. 2:56 BW).

2.9. Orgaanstructuur

De orgaanstructuur is bij beide rechtsvormen vergelijkbaar: er zijn een algemene vergadering en een bestuur, en eventueel een toezichthoudend orgaan (raad van commissarissen); de leden van beide laatstgenoemde organen worden – in beginsel – benoemd door de algemene vergadering.³³

Besluitvorming geschiedt in de coöperatie en de bv op vergelijkbare wijze, bij gewone meerderheid van stemmen en zonder quorumvereiste, tenzij de statuten anders bepalen.

³⁰ P.J. Dortmund, "Boekbespreking van de Inaugurale rede van R.C.J. Galle, De corporatie in eigentijds perspectief", *Se&V* 1995, p. 11-13.

³¹ G.J.H. van der Sangen, *Rechtskarakter en financiering van de coöperatie* (diss. UvA), 1995, p. 251 e.v.

³² P.L. Dijk, T.J. van der Ploeg, *Van vereniging en stichting, coöperatie en onderlinge waarborgmaatschappij*, Deventer: Kluwer 2007, p. 129 e.v.

³³ Zie voor de bv art. 2:242, 2:252 en 2:268 BW, voor de coöperatie art. 2:57, 2:57a en 2:37 BW.

In de algemene vergadering van de coöperatie heeft ieder lid in beginsel één stem; in de statuten kan een afwijkende regeling worden getroffen (art. 2:38 BW).³⁴ Leden van een coöperatie kunnen op grond van de statuten meervoudig of variabel stemrecht hebben (zie art. 2:38, lid 1 BW). Leden kunnen echter niet 'stemrechtloos' worden gemaakt. Wel is denkbaar dat het stemrecht wordt beperkt door de algemene vergadering te vervangen door een ledenraad (zie hierna). De regeling van de flex-bv maakt het mogelijk te variëren met aan aandelen verbonden stemrecht. Hoofddregel blijft art. 2:228, lid 2 en 3 BW: het stemrecht is evenredig aan de nominale waarde van de aandelen. Het nieuwe lid 4 bepaalt dat hiervan bij de statuten kan worden afgeweken. In de statuten kan dus worden bepaald dat sommige aandelen recht geven op het uitbrengen van meer dan één stem. Het nieuwe lid 5 van het artikel maakt het ook mogelijk dat de statuten bepalen dat aan aandelen geen stemrecht is verbonden. Als na de oprichting het stemrecht aan aandelen wordt ontnomen, moeten alle houders van die aandelen met die wijziging instemmen.

Het voorgestelde art. 2:242 Flexwet geeft voor de bv benoeming van het bestuur door de algemene vergadering als hoofdregel, maar opent de mogelijkheid in de statuten te bepalen dat de bevoegdheid tot benoeming en ontslag wordt toegekend aan houders van aandelen van een bepaalde soort of aanduiding. Wel moet iedere aandeelhouder met stemrecht kunnen deelnemen aan de benoeming van ten minste één bestuurder.

De leden 2 en 3 van art. 2:37 BW eisen voor een coöperatie dat ieder lid 'middellijk of onmiddellijk' moet kunnen deelnemen aan de stemming over de benoeming van ten minste de kleinste mogelijke meerderheid van het bestuur. Omdat in de toekomst aandelen zonder stemrecht kunnen worden uitgegeven (art. 2:228, lid 5 Flexwet) kan dus aan een aantal aandeelhouders het stemrecht over iedere bestuursbenoeming worden ontnomen; bij de coöperatie kan aan alle leden het recht om te stemmen over bepaalde bestuurders worden onthouden.

Voor de coöperatie bepaalt art. 2:37, lid 3 BW dat het bestuur kan bestaan uit niet-leden. Voor de bv geldt dat deze mogelijkheid zo vanzelfsprekend is dat de wet deze niet noemt.

Voor de coöperatie opent art. 2:39, lid 1 BW de mogelijkheid dat de algemene vergadering zal bestaan uit afgevaardigden (een ledenraad), die door en uit de

³⁴ Zie o.a. G.J.H. van der Slangen, "Besluitvorming binnen de coöperatie en de positie van de leden", in: *Handboek Coöperatie*, Dordrecht: Convoy Uitgevers 2010, p. 106-120.

leden worden gekozen en daarmee de mogelijkheid van getrapte bestuursverkiezingen. Deze mogelijkheid bestaat niet voor de bv. Iedere aandeelhouder heeft recht tot bijwonen van de aandeelhoudersvergadering.

2.10. Bestuursstructuur

Hiervoor melden wij dat het bestuursmodel voor de bv en de coöperatie grotendeels gelijk is. Een verschil is echter dat met ingang van 1 januari 2012³⁵ een bv, op basis van de wet, kan opteren voor het *one tier board*-model (art. 2:239a BW). Dit artikel (en het op de nv van overeenkomstige toepassing zijnde art. 2:129a BW) maakt het mogelijk om bij een bv te kiezen voor een bestuur met uitvoerende bestuurders en niet-uitvoerende bestuurders, in plaats van voor een bestuur en een afzonderlijke raad van commissarissen. De taken die in het bij ons vanouds bekende *two tier*-model door de raad van de commissarissen worden uitgevoerd, moeten aan de niet-uitvoerende bestuurders worden toegekend. Voordeel van deze structuur kan zijn een gewenste nauwere betrokkenheid bij de gang van zaken in de onderneming van de niet-uitvoerende bestuurders en daarmee een beter toezicht op de uitvoerende bestuurders. Daar staat tegenover een mogelijk groter aansprakelijkheidsrisico.

Deze of een vergelijkbare regeling is niet van toepassing op de coöperatie. Wel is mogelijk om in de statuten *de facto* een *one tier board* te creëren, zoals ook gebruikelijk is bij een vereniging waarin binnen het bestuur een onderscheid wordt gemaakt tussen het algemeen bestuur en het dagelijks bestuur. De toekomstige regels betreffende maximering van het aantal commissariaten (art. 2:242a BW) en omtrent het man/vrouw-quotum in het bestuur en de raad van commissarissen (art. 2:276 BW) gelden niet voor de coöperatie.

2.11. Jaarrekening

Het jaarrekeningenrecht is op gelijke wijze van toepassing op de bv en de coöperatie (art. 2:360, lid 1 BW). Zowel de inrichting als de openbaarmakingsver-eisten gelden voor beide rechtsvormen.

2.12. Toe- en uittreding

Op grond van art. 2:187b BW kunnen de statuten van een bv eisen stellen waaraan aandeelhouders moeten

³⁵ Overigens hangen de nv ook wijzigingen boven het hoofd, onder meer door naar verwachting inwerkingtreding op 1 januari 2012 van de Wet van 6 juni 2011, tot wijziging van Boek 2 van het Burgerlijk Wetboek in verband met de aanpassing van regels over bestuur en toezicht in naamloze en besloten vennootschappen, *Stb.* 2011, 275.

voldoen, kwaliteitseisen. Hieraan kunnen de statuten de verplichting koppelen dat een aandeelhouder die niet meer aan die eisen voldoet, zijn aandelen aanbiedt en overdraagt. Een aandeelhouder in een bv die genoeg heeft van zijn aandeelhouderschap, kan zich niet als zodanig terugtrekken;³⁶ weliswaar kan hij zijn aandeel overdragen, maar hij zal een ander bereid moeten vinden zijn aandeel over te nemen.

Bij de coöperatie bestaat (als gevolg van het verenigingskarakter) vrije toe- en uittreding van de leden, waardoor er bij een coöperatie een wisselend aantal deelnemers en daarmee een wisselend kapitaal kan zijn.

Aan die vrijheid kunnen wel verplichtingen en voorwaarden worden verbonden. Zo kunnen voor het toetreden tot de coöperatie kwaliteitseisen worden gesteld: bijvoorbeeld dat een lid advocaat (dan wel praktijkvennootschap met als doel het doen uitoefenen van de advocatuur) is.

Art. 2:60 BW geeft aan dat het een lid van een coöperatie altijd vrijstaat zijn lidmaatschap te beëindigen, maar dat aan die uittreding voorwaarden kunnen worden verbonden, in overeenstemming met het statutaire doel en de strekking van de coöperatie (art. 2:35, lid 2 BW). Die voorwaarde zal vaak bestaan uit de betaling door het uittredende lid van een geldbedrag aan de coöperatie, het zogeheten 'uittreedgeld'. Een voorwaarde moet in de statuten zijn opgenomen om werking te kunnen hebben; een statutaire bepaling die alleen inhoudt dat een huishoudelijk reglement kan worden vastgesteld, is niet voldoende.³⁷

2.13. *Juridische fusie en juridische splitsing*

De regelingen voor de juridische fusie en de juridische splitsing zijn van toepassing op zowel de bv als de coöperatie (art. 2:308 BW). Rechtspersonen kunnen alleen fuseren met rechtspersonen die dezelfde rechtsvorm hebben (art. 2:310, lid 1 BW). Desalniettemin kan een verkrijgende coöperatie fuseren met een nv of bv, waarvan zij alle aandelen houdt en kan een verkrijgende stichting, nv of bv fuseren met een coöperatie waarvan zij het enige lid is (art. 2:310, lid 4 BW).³⁸ Omdat de coöperatie (voor Boek 2 BW) een afzonderlijke, van de vereniging te onderscheiden rechtsvorm is, kan zij niet fuseren met een vereniging.

De fusieprocedures zijn eveneens verschillend

Voor fuserende coöperaties geldt afdeling 2.7.2 BW.³⁹

In afdeling 2.7.3 BW worden aanvullende regels gegeven voor de fusie van nv's en bv's. Deze bevatten nadere eisen aan het fusievoorstel en de toelichting (art. 2:326 resp. 2:327 BW) en de eis van een accountantsverklaring (art. 2:328 BW). Art. 2:330 BW en art. 2:331 BW geven aanvullende bepalingen omtrent de besluitvorming.

Op grond van art. 2:331, lid 1 BW kan, tenzij de statuten anders bepalen, bij de verkrijgende vennootschap het fusiebesluit worden genomen door het bestuur, dit omdat de gevolgen van een fusie voor de aandeelhouders van een verkrijgende vennootschap minder ver strekken dan voor de aandeelhouders van een verdwijnende vennootschap. Deze mogelijkheid bestaat niet als de statuten dit verbieden of als 5% van de aandeelhouders zich ertegen verzet. In dat geval wordt het besluit door de algemene vergadering genomen. Bij een fusie tussen een moedervernootschap en haar 100% dochter kan bij die dochter het bestuur tot fusie besluiten, ook hier weer tenzij de statuten anders bepalen.

Al in 1986 pleitte Raaijmakers ervoor fusie bij bestuursbesluit ook voor verenigingen (en dus ook coöperaties) mogelijk te maken. Zijns inziens verzet het verenigingsrecht zich hier niet tegen en zou wetswijziging te dezer zake niet eens nodig zijn.

Juridische splitsing, het spiegelbeeld van de juridische fusie, is eveneens mogelijk voor zowel de bv als de coöperatie. Ook hier moeten partijen in principe dezelfde rechtsvorm hebben (art. 2:334b BW). Bij splitsing van een coöperatie kunnen ook nv's of bv's worden opgericht, mits de splitsende coöperatie daarvan bij de splitsing alle aandelen verkrijgt (art. 2:310, lid 4 BW).

De leden van een splitsende coöperatie worden door de splitsing lid van alle verkrijgende coöperaties (art. 2:334e BW). Als zij hier niet voor voelen, kunnen zij hun lidmaatschap met onmiddellijke ingang opzeggen (art. 2:36, lid 4 BW). Een dergelijk 'uittreedrecht' geldt niet voor aandeelhouders in een bv.

2.14. *Enquêterecht*

Behalve waar het betreft de tot het indienen van een enquêteverzoek bevoegde personen (art. 2:346 BW) is de regeling voor coöperatie en de bv dezelfde, met dien verstande dat bij de coöperatie een getalsminimum is voorgeschreven en bij de bv een kapitaalminimum als voorwaarde geldt.

³⁶ Zie echter de wettelijke geschillenregeling (art. 2:335 e.v. BW).

³⁷ Rb. Arnhem 15 juli 2009, *JOR* 2009/282 (Janssen/Coöperatie Ekemelk Holland).

³⁸ Uit deze bepaling zou men overigens kunnen opmaken dat de wetgever expliciet toestaat dat een coöperatie (vereniging) met één lid blijft bestaan.

³⁹ Zie omtrent fusies van coöperaties L.L.M. Prinsen en M.P. van

Tuijl, "Fusie en splitsing", in: *Handboek Coöperatie*, Dordrecht: Convoy Uitgevers 2010, p. 534-553 en over een fusie tussen twee in de gezondheidszorg werkzame coöperaties H. de Rooij en T.L. Wildenbeest, "De fusie tussen Vlietland Coöperatie en Vlietland Ziekenhuis", *Bb* 2010, nr. 54.

2.15. *Structuurregime*

Beide rechtsvormen kunnen onder het wettelijk structuurregime vallen. Het structuurregime is voor de bv geregeld in afdeling 2.5.6 BW; de regeling voor de structuurcoöperatie (de grote coöperatie die aan de in art. 2:63b, lid 2 BW genoemde eisen voldoet) is grotendeels dezelfde (art. 2:63a-j BW).

Een verschil is dat de algemene vergadering van een structuurcoöperatie de bestuurders benoemt en ontslaat, waardoor *de facto* het verzwakte regime van toepassing is. Reden hiervoor is, dat de leden in een coöperatie een grotere rol spelen dan de aandeelhouders in een bv. Een ander verschil is dat bij de structuur-bv de algemene vergadering van aandeelhouders door het vertrouwen in de raad van commissarissen op te zeggen, de hele raad kan ontslaan (art. 2:271a BW). Deze mogelijkheid bestaat niet bij de structuurcoöperatie.⁴⁰

Ten slotte kan een structuur-bv met ingang van 1 januari 2012 opteren voor een *one tier board* (een bestuur bestaande uit uitvoerende en niet-uitvoerende bestuurders in plaats van een afzonderlijk bestuur en een raad van commissarissen; art. 2:274a BW); deze mogelijkheid bestaat niet voor een structuurcoöperatie.⁴¹

3. Conclusie

De rechtsvorm voor (vrije) beroepsbeoefenaren heeft in de afgelopen vijftien jaar een ontwikkeling doorgemaakt van maatschap naar nv en bv, waarbij de

40 G.J.H. van der Sangen, "De structuurregeling bij de coöperatie en onderlinge waarborgmaatschappij: handhaven of (ook) aanpassen?", *Ondernemingsrecht* 2002, p. 100-105.

41 Zie Wetsvoorstel bestuur en toezicht (31 763), *Stb.* 2011, 275.

heersende opvatting was dat de coöperatie niet als een serieus alternatief werd gezien. Heroverweging is thans op zijn plaats. De coöperatie komt zonder meer in aanmerking als samenwerkingsverband voor beroepsbeoefenaren. In de praktijk blijkt een belangrijke factor bij de keuze voor de coöperatie de mogelijkheid om gebruik te maken van de fiscale deelnemingsvrijstelling.

Naar onze mening zijn er andere civielrechtelijke redenen om de coöperatie te overwegen. In het voorgaande hebben wij de coöperatie en de bv met elkaar vergeleken. Tussen beide rechtsvormen bestaat een aantal overeenkomsten en een aantal verschillen. De mogelijkheden om de rechtspersoon naar eigen inzicht vorm te geven, de beperkte kapitaalbescherming, de overeenkomst tussen de leden en de coöperatie (bijv. juridische dienstverlening van de leden ten behoeve van de coöperatie c.q. diens dochter-nv, waarin de praktijk jegens derden wordt gedreven) en de directe werking van (sancties bij) toe- en uittreden, maken van de coöperatie een aantrekkelijk alternatief voor de maatschap en de nv. Ten slotte merken wij op dat kennelijk ook in België de flexibiliteit ten aanzien van de inrichting een belangrijk motief is voor advocaten en andere vrije beroepsbeoefenaren om te kiezen voor de coöperatieve vennootschap met beperkte aansprakelijkheid (CVBA), een kapitaalvennootschap met een coöperatief karakter.

Prof. mr. D.F.M.M. Zaman en mr. J.J.M. Grapperhaus

Bijzonder hoogleraar Notarieel ondernemingsrecht Universiteit Utrecht en notaris te Rotterdam (niek.zaman@loyensloeff.com) respectievelijk universitair docent aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam (grapperhaus@frg.eur.nl).

